IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)
Volume 19, Issue 1, Ver. I (Jan. 2014), PP 106-111
e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.
www.iosrjournals.org

मुद्राराक्षसे चाणक्यराक्षसयोः कूटनीतेस्तुलनात्मकमध्ययनम्

डॉ. अशोक कुमार आजाद
प्रधानाचार्य, नागार्जुन उमेश संस्कृत महाविद्यालय,
तरौनी, दरभंगा, बिहार

सारांश:
विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसे राज्यसत्तायाः स्थिरीकरणं मन्त्रिणो निष्ठया, गुप्तचरव्यवस्थया, प्रमाणानां प्रयोगेण तथा व्यक्तिसम्बन्धानां राजनीतिकपरिणामैश्च सम्बध्यते। प्रस्तुताध्ययने चाणक्यराक्षसयोः कूटनीतिः लक्ष्यनिर्धारणस्य, सूचनानियन्त्रणस्य, राजमन्त्रिसम्बन्धस्य, साधनौचित्यस्य च आधारेण परीक्षिता। मूलनाटकस्य निकटपाठेन ज्ञायते यदुभावपि मन्त्री गूढोपायान् आश्रयतः; तयोः प्रमुखो भेदः प्रयुक्तसाधनानामपेक्षया तेषां समन्वये, परिस्थितिपरिज्ञाने तथा निष्ठायाः विनियोगे वर्तते। मुद्रालेखप्रसङ्गे वास्तविकानि चिह्नानि मिथ्यार्थस्य साधनानि भवन्ति, चन्दनदासप्रसङ्गे च मित्रनिष्ठा राजनीतिकनिर्बन्धस्य विषयतामेति। अर्थशास्त्रस्य, कामन्दकीयनीतिसारस्य, प्राचीनव्याख्यायाः आधुनिकसमीक्षाणां च साहाय्येन प्रतिपाद्यते यच्चाणक्यस्य विजयः राक्षसस्य सर्वथा मूल्यपरित्यागं न सूचयति। मन्त्रिपदस्वीकारानन्तरमपि राक्षसस्य पररक्षणप्रवृत्तिः तिष्ठति; अतः नाटकस्य समाधानं सत्तासमावेशनस्य तथा सीमितनिर्णयस्वातन्त्र्यस्य संयुक्तरूपेण पठनीयम्।

मुख्यशब्दाः *मुद्राराक्षसम्, चाणक्यः, राक्षसः, कूटनीतिः, मन्त्रशक्तिः, स्वामिभक्तिः, भेदोपायः।*

१. प्रस्तावना:

मुद्राराक्षसस्य राजनीतिकं वैशिष्ट्यं नन्दवंशपतनात् परवर्तिनः सत्तासंकटस्य निरूपणे वर्तते; नूतनशासनस्य स्थैर्यं कथं सम्पादनीयमिति प्रश्नः कथावस्तुनः केन्द्रे तिष्ठति। चन्द्रगुप्तस्य प्रतिपक्षे स्थितो राक्षसः पराजितराजवंशस्य मन्त्री सन्नपि तादृशीं प्रतिष्ठां धारयति, यां स्वपक्षे समानेतुं चाणक्यः प्रयतते। आरम्भे व्यक्तं लक्ष्यं समापनपर्यन्तं विविधोपायान् नियच्छति [1, अङ्कः १, पृ. ६७–६९; अङ्कः ७, पृ. ३१२–३१६]। अनेन राज्यविजयस्य तथा शासनस्वीकारस्य मध्ये विद्यमानमन्तरं प्रकाश्यते। सेनाबलेन प्राप्ता सत्ता समर्थानां प्रतिद्वन्द्विनां सहयोगमन्तरेण अस्थिरा भवितुमर्हति—नाटकस्य राजनीतिकचिन्ता अस्याः सम्भावनायाः परिशीलने प्रवर्तते।

पूर्वसमीक्षासु उभयोर्मन्त्रिणोः प्रतिद्वन्द्विता भिन्नाभिर्दृष्टिभिर्व्याख्याता। कीथः तयोः परस्परविरोधिनोः चरित्रयोः स्वस्वविशिष्टगुणान्, विशेषतः राक्षसस्य मित्ररक्षणवृत्तिं, समाद्रियते [2, पृ. २०८–२०९]। कालेमहोदयः चाणक्यस्य उपायान् राज्यस्थैर्यस्य तथा व्यापकदुःखपरिहारस्य प्रयोजनेन समर्थयति [3, पृ. ३४–३५]। थापरमहोदयायाः विवेचने पूर्वमन्त्रिणः प्रतिष्ठा नूतनराज्ञः शासनस्वीकारे सहकारिणी भवति; सा राक्षसस्य मानवीयं गौरवमपि रेखाङ्कयति [4, पृ. ४, ६]। एतासां व्याख्यानां परस्परसम्बन्धः सूचयति यदस्य नाटकस्य अध्ययनं जयपराजयगणनातो विस्तृततरं भवितव्यम्।

अत्र कूटनीतिशब्देन केवलं पराज्यैः सह सन्धिविग्रहव्यवहारो न विवक्षितः। गूढसूचनासङ्ग्रहः, प्रतिपक्षस्य विश्वासभङ्गः, स्वपक्षीयानां नियोजनं तथा समयानुकूलं साधनसंयोजनमपि तस्य विषयाः। अध्ययनस्य आधारस्तेलङ्गसम्पादितं घाटेपरिष्कृतं संस्करणम्; उद्धरणेषु तस्य मुद्रितपृष्ठाङ्काः प्रयुक्ताः। नीतिशास्त्रीयवचनानि तुलनायाः साहाय्याय गृहीतानि, न तु नाटकस्य प्रत्येकघटनायाः शास्त्रादेव निष्पत्तिं साधयितुम्। पात्रस्य वचनं, तदनन्तरं घटितं कार्यं, व्याख्यातुः अभिप्रायश्च पृथक् परीक्ष्यन्ते। मौर्यकालीनपरिवर्तनस्य साहित्यिकं पुनर्निर्माणमिदमिति स्वीकृत्य नाटकीयप्रसङ्गेभ्य एव प्रस्तुतनिष्कर्षाः साध्यन्ते।

२. राजनीतिकलक्ष्यं स्वामिनिष्ठा च

चाणक्यस्य लक्ष्यनिर्धारणं स्पष्टतया तस्य प्रारम्भिकविचारे व्यक्तम्—

अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः।

[1, अङ्कः १, पृ. ६७]

अत्र राक्षसस्य ग्रहणं कथान्ते तस्य मन्त्रिपदस्वीकारे परिणमति। प्रतिपक्षिणः विनाशेनैव कार्यसमाप्तिरिति चाणक्यः न मन्यते; तस्य योग्यतां नूतनशासने नियोजयितुमिच्छति। राक्षसस्य प्रज्ञां विक्रमं भक्तिं च स स्वयं प्रशंसति [1, १.१५, पृ. ६९]। अतः प्रतिद्वन्द्विनो गुणज्ञानं तस्य कूटनीतेः

आवश्यकमङ्गम्। शत्रुपक्षे प्रवर्तमानः स एव गुणसमुदायः शासनस्य प्रतिकूलः; आश्रयपरिवर्तने सति स एव शासनस्य स्थैर्यकारणं भवितुमर्हति। विरोधिनः सामर्थ्यस्य ईदृशं मूल्याङ्कनं चाणक्यस्य दीर्घदृष्टिं प्रकाशयति।

राक्षसस्य स्वामिनिष्ठायाः प्रेरणा द्वितीयाङ्के पद्यांशेन व्यक्ता—

देवः स्वर्गगतोऽपि शात्रववधेनाराधितः स्यादिति। [1, २.५, पृ. ११३]

मृतस्य स्वामिनोऽपि कार्यसाधनं कर्तव्यमिति तस्य धारणा। नन्दानां पराभवः तन्निष्ठां न निरस्यति; प्रत्युत शत्रुप्रतिकारस्य उत्तरदायित्वं तीव्रयति। एषा निष्ठा व्यक्तिगतलाभातिरिक्तं तस्य राजनीतिकाचरणं व्याख्याति। तथापि स्वामिकार्यस्य निरन्तरानुसरणं परिवर्तितपरिस्थितौ साध्यस्य पुनर्निर्धारणं कठिनं करोति। चाणक्यः भाविनः शासनस्य सामर्थ्यं विचारयति, राक्षसस्तु पूर्वसम्बन्धस्य ऋणमपाकर्तुं प्रयतते। उभयोरपि प्रवृत्तौ व्यक्तिसम्बन्धः विद्यते, किन्तु तस्य कालगताभिमुख्यं भिन्नम्।

राक्षसस्य निष्ठां निष्क्रियसाधुतया व्याख्यातुं न शक्यते। चन्द्रगुप्तस्य वधार्थं प्रयुक्तानामुपायानां, गुप्तचराणां तथा परपक्षभेदनस्य वृत्तान्तः द्वितीयाङ्के समुपलभ्यते [1, अङ्कः २, पृ. ११५–१२७]। शकटदासोऽपि तस्य राजनीतिककार्ये नियोजितः। चाणक्यस्य नीतिं च सर्वथा अहिंसामूलकां वक्तुं न युक्तम्; वनाश्रितस्य सर्वार्थसिद्धेः जीवितमपि राक्षसस्य नन्दनिष्ठायाः सम्भाव्यमाश्रयं मन्यमानः स तस्य वधं कारयति [1, अङ्कः १, पृ. ६७–६८]। अतः उभयोः साधनप्रयोगे कठोरता वर्तते। विशेषः तस्याः प्रयोजननियमे तथा राजनीतिकविकल्पानां कल्पनायामन्वेषणीयः।

स्वामिनिष्ठायाः एतयोः प्रयोगयोः मध्ये अधिकारस्य प्रश्नोऽपि निहितः। मृतराज्ञः आदेशस्य नूतनपरिस्थितिषु प्रत्यक्षं परीक्षणं न सम्भवति; तस्य कार्यं किमिति राक्षस एव निर्णेतुं बाध्यते। चाणक्यस्य प्रयत्नस्य परिणामस्तु जीवता चन्द्रगुप्तेन सह सम्बद्धः, तेन स्वीकृतं कार्यं व्यवहारतः निष्पादनीयम्। एवं निष्ठा उभयत्र समानशब्देन निर्दिष्टापि समानां निर्णयपरिस्थितिं न जनयति। राक्षसस्य दृढता स्मृतसम्बन्धस्य रक्षां करोति, किन्तु नूतनसाध्यस्य कल्पनां सीमयति। चाणक्यस्य प्रयोजनं निश्चितं सत् तस्य साधनपरिवर्तनाय अपेक्षया विस्तृतमवकाशं ददाति।

उपायसमन्वयः तथा मन्त्रशक्तिः

कौटिलीयार्थशास्त्रे सामोपप्रदानभेददण्डाः उपायत्वेन निर्दिष्टाः [5, २.१०.४७]। तत्र भेदस्य लक्षणम्—

शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदः। [5, २.१०.५५]

मुद्राराक्षसे प्रतिपक्षसैन्यस्य साक्षादभिघातात् पूर्वं तदन्तर्गतविश्वासं भङ्क्तुं प्रयत्नः क्रियते। मलयकेतुराक्षसयोः सम्बन्धे शङ्कायाः प्रवेशः तयोः सहयोगं दुर्बलं करोति। एतदर्थशास्त्रीयभेदलक्षणेन तुलयितुं शक्यते, यद्यपि नाटकस्य परिणामः पात्रस्वभावेन, संवादक्रमेण, विशिष्टप्रसङ्गेन च निष्पद्यते। शास्त्रीयसंज्ञा घटनायाः प्रकारं स्पष्टीकरोति; तस्याः सम्पूर्णं नाटकीयकारणं न प्रतिस्थापयति। मन्त्रशक्तेः प्राधान्यविषयकमर्थशास्त्रीयं विवेचनमपि बलेन सह बुद्धिपूर्वकनिर्णयस्य सम्बन्धं बोधयति [5, ९.१.१०–१६]।

कामन्दकः सामदानभेददण्डैः सह मायामुपेक्षामिन्द्रजालं च निर्दिशति [6, १८.३]। उपायानां मिश्रप्रयोगः तस्य विवेचने स्पष्टः; विशेषतः सामभेदौ दानमानाभ्यां संयोजनीयाविति प्रतिपादनं दृश्यते [6, १८.६३]। गौतमः सामादीनां चतुर्णामुपायानां विविधसंयोजनानि तथा कामन्दके मायोपेक्षेन्द्रजालानां विवेचनं निरूपयति । एतेन चाणक्यस्य कूटनीतौ प्रत्येकं साधनं पृथक् गणयितुं प्रवृत्ताया व्याख्यायाः मर्यादा ज्ञायते। पत्रं, मुद्रा, आभरणम्, गुप्तचरवचनं तथा पूर्वनिर्मिता शङ्का परस्परमाश्रित्यैव कार्यं साधयन्ति।

चाणक्यस्य गुप्तचरव्यवस्थायां देशाचारभाषावेषादिज्ञानं तथा उभयपक्षीयानुरागविरागपरिज्ञानं महत्त्वं धारयतः [1, अङ्कः १, पृ. ७०]। तथापि तस्य प्राधान्यं बहूनां चराणां नियोजने मात्रे न निहितम्। विभिन्नस्थानेषु प्रवृत्तानां व्यक्तीनां कार्याण्येकफलसिद्धये संयोज्यन्ते। कस्यचित् पलायनं परस्य विश्वासोत्पत्तये, कस्यचित् दानं परस्य संशयाय, कस्यचित् मौनं सम्भावितप्रतिवादस्य निरोधाय उपयुज्यते। राक्षसोऽपि सूचनाः प्राप्नोति, किन्तु प्राप्तवृत्तान्तानां पृष्ठतः प्रवर्तमानं समग्रसंयोजनं न सम्यगवगच्छति। अत्र सूचनालाभस्य तथा तस्यार्थनिर्णयस्य भेदः तुलनायाः प्रधानाधारो भवति।

कामन्दकीयवचनं साधनसम्बन्धस्य एतदेव सूत्रं साक्षाद् बोधयति—

सामभेदौ तु कर्तव्यौ दानमानपुरस्सरौ।
दानेन हि समायुक्तावेतावप्यर्थसिद्धये॥ [6, १८.६३, पृ. २७३]

एतस्य तुलनात्मकं प्रयोजनं संज्ञासाम्यमात्रात् अधिकम्। कस्यचित् पुरुषस्य विश्वासं सम्पादयितुं कृतः सत्कारः अन्ययोः पुरुषयोः सम्बन्धविच्छेदे सहकारी भवितुमर्हति। अतः एकस्यैव व्यवहारस्य फलम् आश्रयभेदेन परिवर्तते। नाटके शकटदासस्य नियोजितमोचनं सिद्धार्थकस्य विश्वसनीयतां वर्धयति; तदनन्तरं प्राप्तमाभरणं तस्यैव विश्वासस्य विरुद्धं प्रयुज्यते [1, अङ्कः १, पृ. ८८–९०; अङ्कः ५, पृ. २४०–२४२]। अनेन दानस्य तथा भेदस्य सम्बन्धो घटनाक्रमे दृश्यते, केवलं शास्त्रीयसूचौ न तिष्ठति।

चाणक्यस्य योजनायां भविष्यतः सर्वस्य निरपवादं ज्ञानमस्ति इति कल्पनायाः आवश्यकता नास्ति। स उपलब्धावसरं पूर्वनिश्चितेन लक्ष्येण संयोजयति। आकस्मिकतया प्राप्ता मुद्रा तस्य हस्ते नवीनस्य उपायस्य आरम्भो भवति। अतः योजनाशक्तिः आकस्मिकतायाः अभावेन न मापनीया; प्राप्तस्य अवसरस्य समुचिते काले उपयोगेन मापनीया। राक्षसस्यापि प्रत्युपायाः सन्ति, परन्तु तेषु विफलेषु स परस्य साधनविन्यासं समग्रतया पुनः परीक्षितुं न शक्नोति। सफलस्य निर्णयस्य असफलस्य च तुलनायामयं प्रक्रियागतः विशेषः व्यक्तिगौरवस्य निर्णयात् अधिकं व्याख्यात्मकं मूल्यं धारयति।

मुद्रालेखप्रसङ्गे प्रमाणं विश्वासश्च

नाटकस्य नाम्नैव सम्बद्धः मुद्रालेखप्रसङ्गः कूटनीतेः सूक्ष्मतमं रूपं दर्शयति। चन्दनदासस्य गृहद्वारे निपुणकेन प्राप्ता मुद्रा राक्षसस्य वास्तविकाङ्गुलीयकम्। चाणक्यः तस्याः साहाय्येन लेखं प्रमाणीकर्तुं शक्नोति; लेखस्य प्रतिलिपिं शकटदासः करोति, किन्तु तस्य नियोजकः चाणक्य इति न जानाति [1, अङ्कः १, पृ. ८०–८८]। अतः मुद्रायाः हस्तलेखस्य च वस्तुतः प्रामाण्यं पत्रार्थस्य प्रामाण्यं न साधयति। प्रसङ्गस्य छलं सर्वेषामवयवानां कृत्रिमत्वे नास्ति। वास्तविकचिह्नानां परिवर्तितसम्बन्धेन अप्रवृत्तस्य व्यवहारस्य प्रतीतिरुत्पाद्यते।

पञ्चमाङ्के लेखस्य अस्पष्टनिर्देशाः सिद्धार्थकस्य नियोजितवचनेन विशिष्टव्यक्तिषु योज्यन्ते। प्रेषकप्रापकयोर्नामनिर्देशाभावः आरम्भे पत्रं सन्दिग्धं करोति, किन्तु तत्सम्बद्धं कथितवृत्तान्तं शृण्वतः मलयकेतोस्तदेव पत्रं राजद्रोहस्य प्रमाणमिव भवति [1, अङ्कः ५, पृ. २३७–२४२]। एकस्मादेव षड्यन्त्रात् निष्पन्नानि चिह्नानि स स्वतन्त्रप्रमाणानीव मन्यते। अत्र तस्य प्रमादः केवलं क्रोधो नास्ति; प्रमाणानां परस्परनिर्भरता न परीक्ष्यते। चाणक्यस्य पक्षस्तु राज्ञः पूर्वशङ्कामनुसृत्य तेषामर्थं नियच्छति।

राक्षसः पत्रं निराकुर्वन् प्रत्याह—

कपटमुद्रामुत्पादयितुं शक्नुवन्ति धूर्ताः। [1, अङ्कः ५, पृ. २५१]

इदं राक्षसस्य सम्भावनावचनम्, न घटनायाः वास्तविकं विवरणम्। स कपटस्य सम्भावनां सम्यगनुमिनोति, परन्तु स्वमुद्रायाश्चाणक्यहस्तप्राप्तिं तस्याः पूर्वप्रयोगं च न जानाति। शकटदासस्य हस्तलेखपरीक्षया आरोपः दृढीकृतः, प्रत्यक्षं तस्य प्रश्नकरणं तु भागुरायणेन निवारितम् [1, अङ्कः ५, पृ. २५२]। यः साक्षी लेखस्य निर्माणपरिस्थितिं प्रकाशयितुं शक्नुयात्, तस्य वचनमेव अनुपलब्धं क्रियते। राक्षसस्य आत्मविश्वासः अत्र प्रत्युत तस्य प्रतिकूलः सम्पद्यते, यतः मित्रस्य निष्ठायां विश्वासः पत्रनिर्माणस्य अज्ञातपरिस्थितिं न निराकरोति।

आभरणप्रयोगेऽपि द्वौ भिन्नौ क्रमौ स्तः। मलयकेतुना राक्षसाय दत्तमाभरणं राक्षसेन सिद्धार्थकाय उपकारप्रत्युपकाररूपेण दीयते; तदेव अन्यस्मै प्रेषितमिति मिथ्यार्थेन उपस्थाप्यते। अपरतः राक्षसेन क्रीतानि मलयकेतोः पितुः पूर्वस्वामिकानि आभरणानि चन्द्रगुप्तप्रसादस्य चिह्नानीति कल्प्यन्ते [1, अङ्कः ५, पृ. २४०, २५०–२५५]। प्रथमप्रसङ्गे कृतज्ञता, द्वितीयप्रसङ्गे क्रयः—उभयमपि विश्वासघातस्य आरोपे परिवर्त्यते। अस्य प्रसङ्गस्य राजनीतिकार्थः स्फुटः: विश्वाससंकटे चिह्नस्य स्वरूपात् तस्य व्याख्यातुरधिकारः प्रभाववत्तरः भवति।

यद्यत्र शकटदासस्य लेखनपरिस्थितिः स्वतन्त्रतया पृष्टा स्यात्, तर्हि मुद्रायाः हस्तलेखस्य च प्रामाण्ये स्वीकृतेऽपि पत्रस्य अभिप्रायः अन्यथा व्याख्यातुं शक्यः स्यात्। इयं सम्भावना भागुरायणस्य निरोधस्य महत्त्वं बोधयति। आरोपः बलवत्तरः भवति, यतः तस्य प्रतिकूलं वक्तुं समर्थस्य साक्षिणः प्रवेशः नास्ति। तस्मादस्य प्रसङ्गस्य केन्द्रे मिथ्यावचनमात्रं न विद्यते; प्रमाणपरीक्षायाः मार्गस्य नियन्त्रणमपि विद्यते। मलयकेतुः स्वनिर्णयं स्वतन्त्रं मन्यते, परन्तु तस्य समक्षं प्रस्तुतस्य वृत्तान्तस्य सीमा अन्येन पूर्वमेव निश्चिता।

राजमन्त्रिसम्बन्धः तथा निर्णयस्य परिस्थितिः

चाणक्यराक्षसयोः सामर्थ्यपरीक्षायां तयोः राजाश्रयावपि विचारणीयौ। तृतीयाङ्के चन्द्रगुप्तचाणक्ययोः कलहो नियोजितः; चन्द्रगुप्तः पूर्वनिर्देशं स्मरन् तस्मिन् अभिनयति [1, अङ्कः ३, पृ. १५२, १५८–१५९]। अतः राजमन्त्रिणोर्दृश्यविरोधेऽपि कार्यविषयकमैकमत्यं वर्तते। राक्षसपक्षस्य प्रयत्नो राज्ञः मन्त्रिप्रभुत्वविषयकं रोषमुद्दीपयितुमपि प्रवर्तते, किन्तु चाणक्यस्तस्य प्रयोजनमवगच्छति [1, ३.२२–२३, पृ. १६८]। प्रतिपक्षस्य अपेक्षां ज्ञात्वा तदनुरूपं दृश्यं निर्मातुं शक्नोतीति तस्य कौशलम्।

मलयकेतुराक्षसयोः सम्बन्धे तु शङ्का वस्तुतः कार्यविघातिनी भवति। भागुरायणस्य वचनैः प्रभावितो राजा मन्त्रिणः व्याख्यानं सुनिश्चयेन न शृणोति। अन्ततः सहयोगिराज्ञां वधमादिशति, राक्षसं च निरस्यति [1, अङ्कः ५, पृ. २५९–२६०]। कीथेन निर्दिष्टः चन्द्रगुप्तमलयकेतुभेदः अत्र मन्त्रिणोः फलभेदस्य कारणमपि प्रकाशयति [2, पृ. २०९]। सुयोग्यस्य परामर्शस्य स्वीकारक्षमता यत्र दुर्बला, तत्र मन्त्रिणः स्वकीयबुद्धिः एकाकिनी पर्याप्ता न भवति।

सप्तमाङ्कस्य चतुर्दशे पद्ये मन्त्रिणः सिद्धिः योग्येन जिगीषुणा सह सम्बध्यते [1, ७.१४, पृ. ३१२]। तत्र द्रव्यशब्दः समर्थाश्रयस्य योग्यतां सूचयति। अस्य पद्यस्य प्रकाशे राक्षसस्य पराजयः तस्य व्यक्तिगतबुद्ध्यभावस्य प्रमाणं न भवति। स अनुपयुक्ताश्रये स्थितः; तस्य सहकारिणः परपक्षेण भिद्यन्ते, राज्ञश्च विश्वासः क्षीयते। चाणक्यस्य सफलता तद्विपरीतं सहमतस्य राज्ञः, समन्वितानां चराणां तथा नियन्त्रणाधीनस्य वृत्तान्तप्रवाहस्य साहाय्येन निष्पद्यते। एवं तुलनायां व्यक्तिगुणाः तेषां कार्यपरिस्थितिभ्यः पृथक् न स्थापनीयाः।

राजमन्त्रिकलहस्य अभिनयः नाटकस्य रूपेणापि सम्बद्धः। प्रेक्षकः यत्र नियोजितत्वं जानाति, तत्र प्रतिपक्षपात्रं तदेव दृश्यं सत्यं मन्यते। फलतः समानं वचनं भिन्नयोः श्रोतृपक्षयोः भिन्नं कार्यं करोति। चन्द्रगुप्तस्य क्रोधः सभायां राजनीतिकं संकेतं जनयति, प्रेक्षकस्य समीपे तु पूर्वसहमतेः सफलं पालनं दर्शयति। नाटकीयज्ञानस्य एषा विषमता चाणक्यस्य उपायस्य प्रभावं अनुभवगोचरं करोति। पाठकः केवलं सिद्धान्तं न पठति; असत्यस्य विश्वासोत्पादने परिणतिं घटनानां क्रमात् पश्यति।

अत एव मन्त्रिणोः तुलनायां जयस्य कारणं बुद्धेः एकमात्रे तारतम्ये स्थापयितुं न युक्तम्। चाणक्येन कल्पिते कलहे राज्ञः सहकार्यं न स्यात्, तर्हि तस्य योजनापि विफला भवेत्। मलयकेतुना प्रतिवादस्य अवकाशः दत्तः स्यात्, तर्हि राक्षसस्य स्थितिः भिन्ना भवितुमर्हेत्। एतेन परिणामसिद्धौ सहकारिणीनां परिस्थितीनामावश्यकता प्रकाश्यते। मन्त्रशक्तिः सम्बन्धेषु प्रवर्तते, अतः तस्याः फलमपि सम्बन्धानां स्थितिमपेक्षते।

स्वामिभक्तिः तथा साधनौचित्यस्य समस्या

स्वामिभक्तिः राक्षसस्यैव विशेषगुण इति सामान्यप्रतिपादनं नाटकस्य सम्पूर्णं स्वरूपं न गृह्णाति। चाणक्यस्य सहकारिणोऽपि स्वामिकार्यार्थं क्लेशमपमानं च सहन्ते, वञ्चनोपायांश्च प्रयुञ्जते। सिद्धार्थकस्य वचनं व्याचक्षाणो ढुण्ढिराजः लिखति— स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यसिद्ध्यर्थमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः। [6, ५.९-व्याख्या, पृ. २३६]

अनेन व्याख्यानपरम्परायां कार्यस्य औचित्यं सेवकस्य निष्ठया कथं समर्थ्यते इति ज्ञायते। यदेवाचरणं स्वतन्त्रतया अनुचितमिव दृश्यते, तदेव स्वामिकार्यसम्बन्धेन गुणत्वेन गण्यते। इयं व्याख्या पात्राणां आत्मसमर्थनं बोधयति; तथापि सर्वेषां साधनानां निर्विशेषस्वीकाराय स्वतः पर्याप्ता न भवति। निष्ठायाः अस्तित्वं तस्याः फलानां परीक्षा च भिन्नौ विचारविषयौ।

कालेमहोदयः चाणक्यस्य निःस्वार्थताम्, राक्षसस्य योग्यतासंरक्षणं तथा व्यापकसंघर्षपरिहारं प्राधान्येन पश्यति [3, पृ. ३४-३५]। चक्रवर्ती तु उभयोर्मन्त्रिणोः निःस्वार्थनिष्ठायाः चित्रणेन राजनीतिकवञ्चना कथं समर्थनीया क्रियते इत्यस्य समीक्षां करोति [7, पृ. १४५–१४६]। एतयोर्दृष्ट्योः संवादात् निष्पद्यते यत्प्रयोजनस्य प्रशस्तता साधनस्य परिणामविचारं न निवर्तयति। चाणक्यः स्वस्य पदलाभाय राक्षसं न वञ्चयतीति पाठात् समर्थयितुं शक्यते; तावता चन्दनदासस्य भयस्य तथा राक्षसस्य विवशतायाः अनुभूतार्थः न लुप्यते।

सप्तमाङ्के उपायप्रकाशनसमये चन्दनदासस्य प्रसङ्गे चाणक्यस्य लज्जाभिनयो निर्दिष्टः [1, ७.९-सन्निहितगद्यम्, पृ. ३०९]। स नीतिपरित्यागस्य प्रतिज्ञां न करोति, तथापि तस्य कार्यस्य मानवीयव्ययः दृश्यतां प्राप्नोति। अयं सूक्ष्मो नाट्यनिर्देशः जयस्य उत्सवे अनवधानतया न लोपनीयः। विशाखदत्तः सफलस्य मन्त्रिणः योजनां दर्शयन्नपि तस्य साधनैः प्रभावितानां व्यक्तीनां प्रतिक्रियाभ्यः स्थानं ददाति। तस्मादत्र परिणामसिद्धेः तथा साधनौचित्यस्य अभेदः पाठेन अनिवार्यतया न प्रतिपाद्यते।

राक्षसस्य गुणेषु चाणक्यस्य आदरः अस्य प्रश्नस्य अपरं पक्षं प्रकाशयति। यदि स राक्षसं केवलं स्वार्थपरं मन्येत, तर्हि लाभप्रलोभनेन तस्य पक्षपरिवर्तनं साधयितुं प्रयतेत। किन्तु तस्य दृढनिष्ठां जानन् मित्रस्य संकटमेव निर्णायकमुपायं करोति। अतः राक्षसस्य सद्गुणः तस्य पराजयकारणेषु प्रविशति। एतेन सद्गुणस्य निरर्थकत्वं न सिद्ध्यति; प्रत्युत राजनीतिके संघर्षे गुणस्य परिचयमपि परः स्वकार्याय उपयोक्तुं शक्नोतीति सिद्ध्यति। यः सम्बन्धः व्यक्तेः गौरवं रक्षति, स एव तस्याः निर्णयं बाह्यतः नियन्तुं मार्गः भवितुमर्हति।

चन्दनदासप्रसङ्गे विवशता तथा राक्षसस्य कर्तृत्वम्

चन्दनदासस्य संकटे राक्षसस्य पुरातनी राजनीतिकनिष्ठा सजीवमित्रस्य संरक्षणेन सह संघर्षं प्राप्नोति। पूर्वस्वामिकार्यस्य साधनं क्रमशः दुरुपपादं भवति; मित्रस्य रक्षा तु तात्कालिकं कर्तव्यं भवति। षष्ठाङ्के राक्षसस्य भावनां प्रभावयितुं चाणक्यस्य चरः आत्मवधोद्यतमिव स्वमुपस्थापयति [1, अङ्कः ६]। अत्रापि दृश्यस्य निर्माणं निर्णयस्य निर्माणेन सम्बद्धम्। राक्षसः यां व्यक्तिगतां करुणापरिस्थितिं पश्यति, सा पूर्वनियोजितस्य राजनीतिककार्यस्य अंशः।

सप्तमाङ्के चन्दनदासस्य स्थाने स्वं समर्पयितुं राक्षसः प्रस्तुतो भवति [1, अङ्कः ७, पृ. ३०३–३०४]। स मित्ररक्षणं केवलं वाचा न स्वीकरोति; स्वजीवितेनापि तस्य प्रतिपालनमिच्छति। किन्तु चाणक्यो राक्षसस्य वधं नेच्छति। तस्य मन्त्रित्वमेव लक्ष्यं यथावत् तिष्ठति, तेन स्पष्टमुच्यते—

न खलु भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य जीवितमस्ति। [1, अङ्कः ७, पृ. ३१३]

मित्रस्य जीवनं मन्त्रिपदस्वीकारायत्तमिति निर्बन्धो राक्षसस्य विकल्पान् संकुचयति। तस्य समर्पणं स्वेच्छया जातमभिप्रायपरिवर्तनमात्रं नास्ति। तथापि तत् सर्वथा अर्थहीनं पराजयचिह्नमपि न भवति, यतो राक्षसः मित्रसंरक्षणरूपं स्वकीयमूल्यं निर्णायकं करोति। स्वामिनिष्ठायाः एकरूपप्रतिपालनात् जीवतः सुहृदो रक्षणं तस्मिन् क्षणे गुरुतरं मन्यते। राजनीतिकाश्रयः परिवर्तते, कृतज्ञतायाः उत्तरदायित्वं तु अवशिष्यते।

तस्य निर्णयस्य भावाधारः संक्षिप्तवचने स्फुटः—

नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय। [1, अङ्कः ७, पृ. ३१४]

अत्र सुहृत्स्नेहः राक्षसस्य वशीकरणहेतुरपि, तस्य निर्णयस्य आन्तरं कारणमपि। चाणक्यस्तमेव सम्बन्धं साधनत्वेन प्रयुङ्क्ते, राक्षसस्तमेव कर्तव्यत्वेन गृह्णाति। समानस्य सम्बन्धस्य अस्य द्विविधमूल्याङ्कनं उभयोः कूटनीतेः गहनतरं भेदं प्रकाशयति। चाणक्यस्य दृष्टौ सम्बन्धस्य ज्ञातस्वरूपं भाविनं व्यवहारं पूर्वानुमातुं साहाय्यं करोति; राक्षसस्य दृष्टौ सम्बन्धः स्वार्थसीमामतिक्रम्य प्रवर्तितुं प्रेरयति। उभयमपि अन्तिमनिर्णये कार्यकरं भवति।

मन्त्रिपदप्राप्त्यनन्तरं राक्षसः मलयकेतोः रक्षणं पैतृकप्रदेशप्रतिलाभं च साधयति; चन्दनदासोऽपि विमोचनं प्रतिष्ठावृद्धिं च प्राप्नोति [1, अङ्कः ७, पृ. ३१५–३१६]। अतः नवीनव्यवस्थायां प्रवेशः राक्षसस्य कर्तृत्वं सर्वथा न हरति। पूर्वसहयोगिनः संरक्षणाय स नूतनाधिकारं प्रयुङ्क्ते। थापरमहोदयायाः राक्षसविषयकं मानवीयगौरवप्रतिपादनमनेन समर्थ्यते [4, पृ. 6]। तथापि प्राप्तपरिणामस्य हितकारिता तत्पूर्ववर्तिनं निर्बन्धं न निरस्यति; उभयोरपि पाठे पृथगवकाशः संरक्ष्यः।

चन्दनदासस्य दृष्टिकोणः अस्मिन् समाधाने विशेषतो विचारणीयः। राजकीयप्रतिद्वन्द्वितायां तस्य प्रधानं कार्यं स्वमित्रस्य परिवारस्य रक्षणम्; तदेव तं शासनस्य निग्रहविषयं करोति [1, अङ्कः १, चन्दनदासप्रवेशः; अङ्कः ७]। मन्त्रिणोः योजनासु यः सहायकः इव दृश्यते, तस्य स्वकीयमपि

जीवनं परिवारश्च विद्येते। समापनस्य भावप्रभावः तस्य भयस्य साक्षात्कारादपि जायते। अतः चाणक्यस्य योजना कियत् कार्यं साधयति इत्यनेन सह केषां जीवनपरिस्थितिं परिवर्त्य साधयति इत्यपि तुलनायां गण्यते।

राक्षसस्य स्वीकृतिः तस्य पूर्वनिर्णयानां सर्वेषां निषेधो नास्ति। मलयकेतोः संरक्षणार्थं तस्य प्रवृत्तिः दर्शयति यत्पूर्वसम्बन्धाः नवीनपदप्राप्त्या सहसा न विलीयन्ते। तथापि तेषां प्रतिपालनस्य साधनं परिवर्तते। पूर्वं चन्द्रगुप्तविरोधेन यः स्वकर्तव्यं साधयितुमिच्छति स्म, स पश्चात्तस्य शासनस्य अन्तर्गताधिकारं संरक्षणाय प्रयुङ्क्ते। एतस्मिन् परिवर्तने राजनीतिकपराजयस्य वस्तुस्थितिः स्वीक्रियते, मानवीयसम्बन्धानां निरन्तरता च रक्ष्यते। अतः चरित्रस्य एकता स्थिरराजपक्षे न अन्वेषणीया; परिवर्तितेऽपि आश्रये अवशिष्टस्य उत्तरदायित्वस्य आधारेण सा स्पष्टतरा भवति।

तुलनात्मकनिष्पत्तिः

उभयोर्मन्त्रिणोः तुलना त्रिषु सम्बद्धेषु स्तरेषु स्पष्टा भवति। लक्ष्यदृष्ट्या चाणक्यः नूतनसत्तायाः स्थैर्याय समर्थप्रतिपक्षिणः समावेशनं साधयति, राक्षसः पूर्वस्वामिनः कार्यं धारयन् अन्ते जीवन्मित्ररक्षां प्राधान्येन स्वीकरोति। साधनदृष्ट्या उभावपि गूढोपायान् आश्रयतः, परन्तु चाणक्यस्य विभिन्नाः प्रयोगाः परस्परसमर्थकाः भवन्ति। निर्णयदृष्ट्या चाणक्यः परस्य उपलब्धसूचनां तस्य व्याख्यां च नियच्छति, राक्षसस्तु विश्वासार्हचिह्नेष्वपि निहितं परिवर्तितसम्बन्धं समये न उद्घाटयति।

वासन्ती श्रीनिवासन् हितकामिनो मन्त्रिणः व्यक्तीनां साधनरूपेण प्रयोगे विद्यमानं कठिनप्रश्नं प्रकाशयति; उदात्तप्रयोजनस्य घोषणामात्रेण तस्य व्यवहारस्य स्वरूपं निर्णेतुं न शक्यते [8, पृ. ४०–४१]। मुद्राराक्षसेऽपि राज्यस्थैर्यं, मित्ररक्षा, स्वामिभक्तिः, विवशता च एकस्मिन्नेव समाधानक्रमे संगच्छन्ते। एतस्माद् विजयस्य कारणविवेचनं विजेतुः सर्वाङ्गीणसमर्थनात् पृथक् कर्तव्यम्। राक्षसस्य निष्ठा तं वञ्चनायाः सुलभं लक्ष्यं करोति, सा एव नवीनशासनस्य विश्वासार्हमन्त्रिणं च करोति। नाटकस्य परिणामे एष एव विरोधाभासः अर्थवान् भवति।

समावेशनस्य एषा प्रक्रिया नूतनशासनस्य मर्यादामपि सूचयति। चाणक्यः राक्षसस्य निष्ठां स्वपक्षे इच्छति, अतः तां सम्पूर्णतया भञ्जयितुं न शक्नोति; सर्वथा अविश्वासार्हः कृतो मन्त्री शासनस्य स्थैर्ये कथं सहकारी स्यात्। तेन विरोधस्य राजनीतिकाश्रयः अपसार्यते, व्यक्तेः कार्ययोग्यता तु रक्ष्यते। अस्मिन् सन्तुलने विजयस्य दीर्घकालिकं प्रयोजनं निहितम्। राक्षसस्य पश्चाद्वर्तिनी संरक्षणप्रवृत्तिः अपि दर्शयति यदस्य समावेशनस्य फलम् आज्ञापालनात् विस्तृततरम्; नूतनव्यवस्थायां पराजितपक्षसम्बद्धानां हितविचारस्य अवकाशोऽपि सम्भवति।

तथापि अस्य समाधानस्य सीमा तस्य व्यक्त्याश्रितत्वे विद्यते। चन्दनदासस्य मोचनं राक्षसस्य निर्णयेन लभ्यते; मलयकेतोः संरक्षणं नूतनमन्त्रिणः प्रार्थनया सम्पद्यते। अत्र सर्वेषां समानरक्षणाय संस्थापितस्य सामान्यनियमस्य प्रतिपादनं न दृश्यते। अतः नाटकस्य अन्ते सिद्धा समन्वयावस्था विशिष्टानां पात्राणां गुणैः तथा सम्बन्धैः साधिता इति ग्राह्यम्। एषा मर्यादा तस्य साहित्यिकं महत्त्वं न न्यूनीकरोति; राजनीतिकसमाधाने व्यक्तेः सामर्थ्यं तस्याः आश्रयाधीनतां च युगपद् प्रकाशयति [1, अङ्कः ७, पृ. ३१३–३१६]।

निष्कर्षः

मुद्राराक्षसे चाणक्यराक्षसयोः कूटनीतिभेदः कपटस्य साधुतायाश्च स्थूलविभागेन न निरूपणीयः। उभयोः कार्यसामर्थ्यं स्वामिनिष्ठया तथा गूढोपायैः सम्बद्धम्; फलभेदस्तु लक्ष्यस्य पुनर्निर्धारणे, सूचनासंयोजने, राजाश्रयस्य योग्यतायां तथा व्यक्तिसम्बन्धानां विनियोगे निहितः। चाणक्यः प्रतिपक्षस्य शक्तिं नूतनशासनस्य आधारं करोति। राक्षसः राजनीतिकपराजयमध्यगतः सन्नपि मित्ररक्षणस्य तथा पूर्वसहयोगिसंरक्षणस्य कर्तृत्वं धारयति। तस्मान्नाटकस्य समापनं मन्त्रबुद्धेः विजयेन सह राजनीतिकनिर्णयस्य मानवीयसीमामपि प्रकाशयति। सत्तायाः स्थैर्यं तत्साधनस्य मानवीयपरिणामांश्च युगपत् प्रकाशयितुमेव अस्य तुलनात्मकपाठस्य सार्थकता वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. विशाखदत्तः, मुद्राराक्षसम्, ढुण्ढिराजव्याख्यासहितम्, का. त्र्यं. तेलङ्गः, सम्पा., वि. एस्. घाटे, परिष्कर्ता, पञ्चमसंस्करणम्, मुम्बईसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. २७. मुम्बई: तुकारामजावजी, निर्णयसागरमुद्रणालयः, १९१५.
2. ए. बी. कीथः, संस्कृतनाटकस्य उद्भवः विकासः सिद्धान्तः प्रयोगश्च [शीर्षकानुवादः]. ऑक्सफोर्ड्: क्लैरेण्डन् प्रेस्, १९१४, पृ. २०५–२११.
3. मोरेश्वररामचन्द्रकाले, "उपोद्घातः," विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् इत्यस्मिन्. दिल्ली: मोतीलालबनारसीदासः, वैद्युतपुनर्मुद्रणम्, २०११, पृ. ३७.
4. रोमिला थापर, "प्राक्कथनम्," राक्षसस्य मुद्रिका [शीर्षकानुवादः], क्ले संस्कृतग्रन्थमाला, द्वितीयसंस्करणार्थं प्रस्तुतं पृथक् वैद्युतप्राक्कथनम्, प्रकाशनवर्षानिर्दिष्टम्, पृ. १-६.
5. कौटिल्यः, अर्थशास्त्रम्, रा. प. कङ्गले, सम्पा., प्रथमभागः, द्वितीयसंस्करणम्. मुम्बईः मुम्बईविश्वविद्यालयः, १९६९.
6. कामन्दकः, नीतिसारः, शङ्करार्यकृतजयमङ्गलव्याख्यासहितः, त. गणपतिशास्त्री, सम्पा., त्रिवेन्द्रमसंस्कृतग्रन्थमाला, सं. १४. अनन्तशयनम्: राजकीयमुद्रणालयः, १९१२, सर्गः १८, पृ. २५७, २७३.

7. ढुण्ढिराजव्यासयज्वा, मुद्राराक्षसनाटकव्याख्यानम्, का. त्र्यं. तेलङ्गसम्पादिते वि. एस्. घाटेपरिष्कृते मुद्राराक्षसे, पञ्चमसंस्करणम्. मुम्बई: निर्णयसागरमुद्रणालयः, १९१५, ५.९-व्याख्या, पृ. २३६.

8. एन्. मनुचक्रवर्ती, "साहित्ये तत्त्वमीमांसायाः राजनीतेश्च रूपान्तरणम्," भारतम् अचिन्तनीयं च—तत्त्वमीमांसाराजनीतिविषयकः बैकवाटर्स् सङ्ग्रहः [शीर्षकानुवादौ], विनयलालः, रोबीराजन्, सम्पा. नवदिल्ली: ऑक्सफोर्ड् विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, २००६, पृ. १४२–१६०.